

A EXECUCIÓN E A MORTE NA OBRA PICTÓRICO-
ENSAÍSTICA DE CASTELAO. PERSPECTIVA
COMPARADA A TRAVÉS DAS OBRAS *SEMPRE
EN GALIZA* Y *ESTAMPAS DA GUERRA*

*Execution and death in the pictorial-essayistic work
of Castelao. Comparative perspective through the works
Sempre en Galiza and Estampas da guerra*

Raúl COSTAS PEREIRA
Universidade de Santiago de Compostela
raul.costas@rai.usc.es

Recibido: mayo de 2016; Aceptado: octubre de 2016;
Publicado: diciembre de 2016

Ref. Bibl. RAÚL COSTAS PEREIRA. A EXECUCIÓN E A MORTE NA OBRA
PICTÓRICO-ENSAÍSTICA DE CASTELAO. PERSPECTIVA COMPARADA A TRAVÉS
DAS OBRAS *SEMPRE EN GALIZA* Y *ESTAMPAS DA GUERRA*. 1616: *Anuario de
Literatura Comparada*, 6 (2016), 265-277

RESUMEN: Este artigo trata de aproximar unha análise comparativa interar-
tística entre obras dun mesmo autor; Alfonso Daniel Rodríguez Castelao. Dita
comparación estará mediada pola visión filosófica do concepto de «mal» de Han-
nah Arendt. O traballo atende aos xéneros de literatura, *Sempre en Galiza*, e pin-
tura, *Estampas da guerra*. A análise focalizará a súa atención sobre os conceptos
de execución e morte no contexto da Guerra Civil de 1936. Ofrecerá unha
comparación das diferentes técnicas e dos distintos recursos empregados polo
autor en ambos xéneros, ao mesmo tempo que se intentará observar cales son
os elementos subxacentes en cada caso. En último lugar, tratarase de determinar

se a totalidade da obra persegue un mesmo obxectivo ou se a finalidade que intenta expresar con cada disciplina pode ter diferentes derivas teleolóxicas.

Palabras clave: Alfonso Daniel Rodríguez Castelao; Guerra Civil; Morte; Execución; Pintura; Ensaio.

ABSTRACT: This article will try to convey a comparative artistic analysis among different works by the Spanish author Alfonso Daniel Rodríguez Castelao. Such comparison will be examined from a philosophic approach on Hannah Arendt's concept of «evil». This paper bears the literary trend *Sempre en Galiza* (*Always in Galicia*) and painting movement *Estampas da guerra* (*Images of the War*). The analysis will focus on the concepts of execution and death in the context of the Spanish Civil War in 1936. The different art techniques and resources from both genres will be compared, as well as any underlying elements existing in such works. Finally, we will try to determine whether his entire work was seeking one same objective or whether each of these art fields was after its own aim and teleological approach.

Key words: Alfonso Daniel Rodríguez Castelao; Civil War; Death; Execution; Painting; Essay.

Á memoria dos exiliados por mor da guerra ou da fame.

1. INTRODUCCIÓN

Na presente análise tentarase ofrecer unha lectura comparativa da obra pictórico ensaística dun mesmo autor: Alfonso Daniel Rodríguez Castelao. Pra efectuar dita comparación entre ámbalas tendencias ou xéneros as obras escolleitas foron *Sempre en Galiza* e as *Estampas da guerra*¹, partindo destas obras² focalizarase a análise nos conceptos de execución e morte. Emporiso, a presenza destes dous conceptos é desigual cuantitativamente

1. Malia que a categorización das obras pode ser matizable polo carácter híbrido que amosan nalgúns aspectos, como a parte biográfica do ensaio *Sempre en Galiza* ou a presenza de enunciados nas imaxes das *Estampas da guerra*. Secasí, a súa adscrición a un xénero determinado pode resultar confusa, ou inclusive reduccionista, non obstante, partírase da idea de que *Sempre en Galiza* ten un carácter literario e as *Estampas da guerra* teñen un carácter pictórico, suficiente pra a elaboración do presente traballo.

2. Véxase que a obra *Estampas da Guerra* contén os tres álbums que tratan a temática da guerra: *Galicia Mártir*, *Atila en Galicia* e *Milicianos*.

nos dous xéneros, sendo moito máis copiosa na obra pictórica, porén, pra localizar fragmentos relevantes dentro do ensaio comezarase cunha busca lexicográfica dunha serie de palabras chave.

Pra a comparación entre artes escolléronse dous manuais de referencia pra formar unha visión teórica e metodolóxica ó respecto. Un deles será a sección de César Domínguez, «Literatura e Artes Plásticas», no seo da obra *Elementos de crítica literaria*. A segunda das referencias trátase dun monográfico sobor do tema, *Literatura y Pintura*, de Antonio Monegal.

O obxectivo final deste traballo é ofrecer unha análise das distintas perspectivas que amosa a obra de Castelao sobor da execución e a morte na Guerra Civil de 1936; achegarase unha comparación das diferentes técnicas e dos distintos recursos empregados polo autor; asemade, tamén se tentará facer unha lectura dos elementos subxacentes que operan e lle imprimen un carácter determinado ás obras. Finalmente, tentarase determinar se a totalidade da obra persegue un mesmo obxectivo ou se a finalidade que tenta de expresar con cada obra pode ter diferentes derivas teleolóxicas.

Pra comezar presentaranse ámbalas dúas obras a través de citas de sendas edicións críticas con algunha matización considerada pertinente; unha vez estean contextualizadas as obras pasarase á selección pra a posterior análise. Seguindo o percorrido do *Sempre en Galiza* tratarase de buscar pasaxes que poidan amosar algún paralelismo coas imaxes das *Estampas da guerra* pra, deseguido, comezar coa análise comparativa. A devandita análise estará mediada pola lectura teórica que Hannah Arendt fai no seu ensaio *Sobre la violencia*, que servirá de alicerce fundamental no que descansará a óptica empregada pra o presente traballo. Esta visión sustentará a interpretación dos conceptos de execución e morte.

1.1. Estampas da Guerra e Sempre en Galiza

Na edición d'A nosa Terra dos álbums da guerra resultará moi clarificadora a introdución *O significado dos álbums de guerra de Castelao* por man de Isaac Díaz Pardo, nas que se ofrece de xeito sintético unha explicación teleolóxica destes álbums de ilustracións. Deseguido, expónse unha reprodución da explicación do intelectual compostelán:

Castelao, ademais de saber transmitir ideas coas palabras, sábeas expresar tamén con imaxes gráficas. Pero as súas ideas gráficas non tentan ser esteticistas; todo o que dibuxa ten unha orientación: traballar por causas xustas nas que vai a causa de Galiza, da recuperación da nosa personalidade política.

Os tres álbumes de guerra continúan a mesma liña ideolóxica que o Álbum Nós; a súa diferenza con este é que están feitos nun tempo diferente, cunha confrontación coa violencia desatada polos inimigos de Galiza, ou cando menos polos inimigos da restauración do dereito natural da personalidade histórica da nosa terra (Díaz Pardo 1995, 7).

Esta introdución³ será moi útil pra presentar a obra do autor rianxeiro e a súa finalidade principal. Podemos ver que tralas imaxes creadas por Castelao reside un afán de denuncia, doadamente comprensible, que poida ser entendido por calquera⁴; asemade, a súa obra non perde valor estético por mor da súa sinxeleza.

A sobranceira obra do autor rianxeiro foi elaborada de xeito simultáneo ós álbums da guerra, malia que a escrita do *Sempre en Galiza* fose moito máis longa. Por outra parte, cómpre salientar que ámbalas obras teñen un claro carácter antifascista, que servirá de crítica ás accións inhumanas levadas a cabo durante a Guerra Civil, pra introducir unha información máis erudita sobre a cuestión recuperaranse unhas liñas da edición crítica sobor da cal se efectúa este traballo.

Castelao acelera o proceso evolutivo que encetara, lento e tateante en 1923-1924. Eis que o aspecto máis característico da súa traxectoria nos anos trinta sexa ese continuo desprazamento á esquerda, decantación simétrica mais diametralmente oposta, por certo, á do seu antigo mentor Vicente Risco [...] A Guerra Civil radicaliza aínda máis as súas posturas. O seu antifascismo militante tradúcese no ideolóxico nunha actitude de máxima apertura conxuntural e tolerancia verbo das esquerdas, incluída a comunista (Máiz 2000, 82).

Isto servirá pra reflexionar sobor da perspectiva que Castelao nos achegará; cómpre deterse a valorar que trasladará unha información crítica co réxime franquista e co exército fascista, non obstante, é preciso subliñar que a visión do autor non será neutral⁵, senón que se decanta claramente

3. Aquí Díaz Pardo tamén fai mención ós orixinais desaparecidos do Álbum Nós, atopados polo Museo de Pontevedra o pasado mes de marzo de 2016.

4. Castelao porá énfase na sinxeleza das súas creacións pictórico literarias pra que sexan consumibles pola meirande parte da poboación galega daquel entón, maioritariamente xente iletrada.

5. Cóidase que esta aclaración é pertinente xa que Castelao amosará perspectivas distintas en canto á violencia e á morte dependendo do bando ó cal retrate nas súas pinturas. Nalgunha das ilustracións do álbum *Milicianos*, pódese tratar de dar unha xustificación á morte e ó asasinato, como se pode deducir na imaxe que reza «Pol-a liberdade» na que se pode ver un soldado republicano a piques de cometer un asasinato a punta de pistola.

a prol bando republicano. Emporiso, aquí analizaremos o seu tratamento da execución e a morte a través da concepción crítica de Hannah Arendt; entón, focalizarase na súa crítica á violencia e non á defensa dela.

2. COMPARACIÓN

A primeira pegada que se pode relacionar coa execución no *Sempre en Galiza* atópase xa na súa adicatoria, na que reza o seguinte: *En memoria de Alexandro Bóveda*. É de sobra coñecido que o persoeiro en cuestión foi fusilado no monte da Caeira, en Poio, o 17 de Agosto de 1936 a mans das tropas franquistas. Decote, a adicatoria nun libro pode ser considerada un simple paratexto; non obstante, sería reducionista simplificar de tal xeito este feito. Bóveda foi compañeiro de Castelao no Partido Galeguista e defensor da República, que o seu compañeiro adique o libro a súa memoria resulta revelador, xa que por sinécdoque o *Sempre en Galiza* pode ser considerado un libro en memoria a tódolos mártires da Guerra Civil.

Pra tratar de deitar luz sobre a imaxe que se achegará deseguido reproduciranse aquí as palabras de Hannah Arendt, extraídas do seu libro *Sobre la violencia*, que trata de fundamentar o concepto de mal, que subxace detrás da execución e a morte, obxecto de estudo deste traballo.

A morte, tanto no que se refire ó morrer neste momento determinado como ó coñecemento da propia mortalidade dun, é quizabes a experiencia máis antipolítica que poida existir. Significa que desapareceremos do mundo das aparencias e que deixaremos a compañía dos nosos semellantes, que son as condicións de toda política. Polo que á experiencia humana concirne, a morte indica un illamento e impotencia extremados (Arendt 1995, 91)⁶.

Neste fragmento de *Sobre la violencia* Arendt fai fincapé na morte como illamento e impotencia extremados dende unha experiencia humana. Semella que a ilustración de Castelao (Figura 1) ilustra á perfección o concepto que amosa a filósofa sobor da morte.

Na imaxe pódense observar dous nenos, probablemente irmáns, sentados enriba dunha torada de leña ós pés dun hórreo; na parte inferior da imaxe lese a palabra *Superviventes*. O texto da imaxe está indicando que a súa familia foi asasinada, agora eles permanecen sos. Castelao emprega a imaxe dos nenos orfos pra reflectir ese illamento e esa impotencia

6. A tradución ó galego é nosa dende a edición en castelán de Alianza Editorial.

extremada. Aquí a brillantez de Castelao reside en amosar a morte sen sequera debuxar unha soa pingueira de sangue; queda reflectida a través da ausencia, porén, tódolos compoñentes da imaxe remiten a esa morte ausente, dende os cativos ata a machada que fica cravada na madeira, probablemente pola man de quen morreu abandonando irremediamente ós seus nenos.

Figura 1: *Supervivientes*. Castelao, *Álbumes de guerra. Galicia Mártir*. 1937. Francisco Javier Baltar Tojo é o titular dos dereitos de autor e quen autoriza a solicitude ao Museo de Pontevedra de reprodución das imaxes de Castelao. Como consecuencia da imposibilidade de ter resposta do Sr. Baltar Tojo, tómanse as imaxes do sitio web Castelao na rede <<https://castelaonarede.wordpress.com/>>.

A visión de Arendt tamén coincide co fenómeno do exilio, ou emigración, na obra de Castelao, no cal os galegos que fican desterrados, son vítimas dese illamento e impotencia extremados. Non obstante, esta representación de Castelao pode vincularse ós fragmentos do *Sempre en Galiza* nos que fala de orfos e viúvas⁷ que padecen os asasinatos do réxime. Na imaxe estas características de illamento e impotencia aparecen reflectidos

7. Véxase por exemplo a páxina 85 do *Sempre en Galiza*.

na quietude e na falta de movemento da mesma imaxe; os nenos semellan estatuas perante o hórreo, transmitindo perfectamente o illamento e a impotencia cos seus ollos pechados mais coa mirada baixa.

Continuando a lectura do mesmo Capítulo do *Sempre en Galiza* áchase un fragmento no que se fai alusión ós galegos «mártires», segundo a denominación que empregará Castelao ó longo de todo o ensaio.

Pois eu aseguro que da derrota de Galiza non-os cabe ningunha responsabilidade. E cando chegou a hora do martirio, os galegos souperon morrer sereamente, seguros de vencer, con toda diñidade, co puño ergueito, cuspíndolle na cada aos asesíños (Castelao 1961, 86).

Aquí atopamos unha representación do executado que morre sen medo, que se enfronta ata o último intre ó seu asasino e que morrerá con dignidade nunha das mortes máis indignas. O autor fala de puño ergueito, de morte serena e de dignidade; semella que todas estas especificacións fican reflectidas nun dos debuxos de *Galicia Mártir*.

Nesta ilustración (Figura 2) pódese ver un home perante un paredón de fusilamento; nel destacan os furados de bala e as manchas de sangue doutros executados. A súa expresión, co puño ergueito e a boca aberta, semella berrar a frase que se atopa so da imaxe: *Arriba os probes do mundo*. Asemade, un gran foco de luz bate na figura reflectindo a súa sombra no paredón detrás del, secasí, o máis impactante da imaxe se cabe é a sombra que aparece no chan e nas pernas do condenado, debúxanse as testas dos soldados e os seus fusís apuntando cara a vítima. Isto representa a pronta inminencia da execución, imprimindo fatalidade e vertixe sobor do reivindicativo da postura do home. Non obstante, a figura non reflicte serenidade no xesto da súa cara como Castelao expón no ensaio; porén, si podemos deducir a tranquilidade pola postura decidida perante o pelotón de fusilamento que lle disparará.

Figura 2: *Arriba os pobres do mundo*. Castelao, *Álbumes de guerra*. *Galicia Mártir*. 1937.

Pódese concluír que a representación en ámbolos dous xéneros resulta moi semellante, tratando de dignificar a figura do aldraxado mediante o seu valor e o xeito de afrontar a execución. Castelao emprega a figura do fusilado pra simbolizar un colectivo, unha sociedade, que loita contra a inxustiza dos fusilamentos; este colectivo ademais será a base social máis desamparada, principais vítimas do conflito bélico.

Como se pode observar, a visión que ofrece Castelao semella unha representación ideal dalgunhas das reflexións de Hannah Arendt:

Mais no enfrontamento colectivo e na acción, a morte troca o seu talante; nada semella máis capaz de intensificar a nosa vitalidade como a súa proximidade. Dalgún xeito somos habitualmente conscientes principalmente de que a nosa propia morte é acompañada pola inmortalidade potencial do grupo ó que pertencemos e, na súa análise final, da especie e desa comprensión tórnase no centro da nosa experiencia (Arendt 1995, 92).

A representación da figura de Castelao semella amosar esa vitalidade perante a proximidade da morte; asemade, amósase a consciencia da inmortalidade potencial do grupo a través do enunciado que acompaña a ilustración.

Avanzando no ensaio de Castelao atoparemos outra pasaxe significativa, no capítulo XX do primeiro libro; neste fragmento o texto lembra

dúas das imaxes dos Álbums da guerra. Por unha parte cando se fala da superación das mortes, do vivido na Guerra civil, asemade, comeza falando da vinganza como o único pensamento de moitos galegos que sufriron a represión directa ou indirectamente. Mais por outra parte, tamén se fai referencia á escena da morte dos «mártires» con fragmentos que resultan dabondo gráficos, falando da sangue quente sobor da terra, mesturándose co doutros asasinados. Estas imaxes que evoca o autor pra tentar relatar a historia da Guerra Civil remite ás seguintes ilustracións.

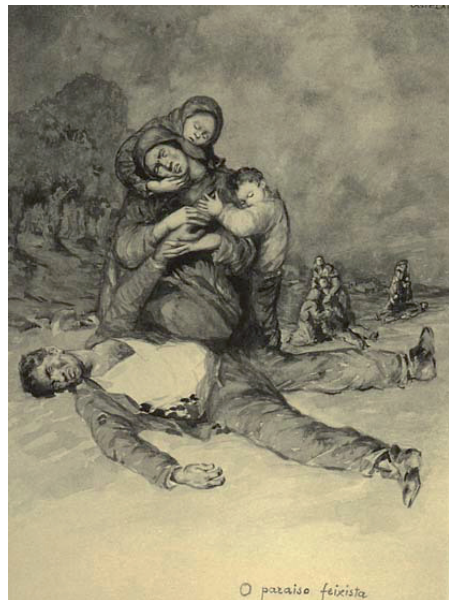

Figura 3 (izqda.): *Este door non se cura con resinañón*. Castelao, *Álbums de guerra*. *Atila en Galicia*. 1937.

Figura 4 (der.): *O paraíso feixista*. Castelao, *Álbums de guerra*. *Galicia Mártir*. 1937.

Por unha banda, na imaxe da dereita vese representada unha escena maquiavélica; non obstante, é interesante decatarse do que Castelao trata de simbolizar a través da súa arte; trátase da realización sistemática dos asasinatos, reflectida na repetición da circunstancia que se observa en primeira plana e posteriormente reiterada no fondo da paisaxe. Asemade, tamén se pode deducir unha representación da planificación coa que se efectuaban estes asasinatos, os cales semellan sementados en ringleira ó xeito de vexetais nunha plantación. A referencia ó paraíso e ó «feixismo»

tamén está presente no ensaio malia que dun xeito distinto. Emporiso, as liñas do autor rianxeiro gardan algúns paralelismos cos compoñentes da imaxe e da frase ó pé.

Por outra banda, na imaxe da esquerda atopámonos cunha figura feminina que sostén un home morto, probablemente o seu fillo; asemade, ó pé lemos a frase *Esta door non se cura con resignación*. Outro feito curioso é a fouciña que xace ós pés das figuras, quizabes lembrando ó poema de Rosalía de Castro, *A xustiza pola man*, do seu libro *Follas novas*; tería sentido xa que no poema, seguramente coñecido por Castelao, faise alusión á vinganza por mor dunha inxustiza, tal e como reflicte a imaxe. Cando a figura nos di que a resignación non é unha saída posible podemos deducir, por oposición, que a saída posible será reaccionar en contra, a reacción máis virulenta e extrema será entón a vinganza.

Nesta comparación pódese concluír que Castelao emprega os mesmos elementos pra plasmar a súa mensaxe, tanto con palabras como con trazos, malia que empregará os elementos de diferente xeito en cada un dos xéneros. Este procedemento, de empregar os mesmos compoñentes ou situacións pra tentar ilustrar situacións diferentes, será recorrente ó longo das dúas obras en cuestión.

No capítulo XI do libro II de *Sempre en Galiza* atopamos narrado de xeito difuso e abstracto as loitas dos milicianos galegos en Asturias e nos montes da Galiza. O tratamento dos milicianos dun bando como colectivo lévanos á seguinte imaxe das *Estampas da guerra*.

Na seguinte imaxe pódese ver un soldado caído abatido por un disparo á altura do peito, na trinchera, a carón dos seus compañeiros. Asemade, a frase que acompaña esta ilustración é *Eiquí queda un fusil*, a cal fai referencia a que o fusil cae, un elemento material, mais que os ideais de resistencia, elemento etéreo, polos que o soldado loita van alén da vida individual. O encadre nunha trinchera simboliza o sentir colectivo do grupo, patente tamén no ensaio. Téntase, entón, representar a vontade colectiva a través do individuo que morre, mais a ideoloxía perseguida sobrevive á morte do individuo. Castelao trata de magnificar así as accións levadas a cabo polos soldados da República que trataron de resistir ó fascismo, pra isto emprega case unha divinización das figuras que morren na guerra, pénsese na cadencia coa que se repite a palabra *mártir* ó longo do *Sempre en Galiza*, ou no título *Galicia Mártir*.

Figura 5: *Eiqú queda un fusil!* Castelao, *Álbumes de guerra. Milicianos*. 1938.

Como se verá deseguido esta imaxe pode ser posta en relación con outra das reflexións de Hannah Arendt coma nos anteriores casos.

É como se a mesma vida, a vida inmortal da especie, nutrida polo sempiterno morrer dos seus membros individuais, «brotase», se realizara na práctica da violencia (Arendt 1995, 92).

Esta cita leva directamente á imaxe anterior, na que a representación do colectivo aparece figurada a través do significado que engade a frase do pé da ilustración. Vemos que a ideoloxía colectiva transcende á morte individual; non obstante, é interesante pensar que a relación da culpabilidade tamén debe ser diádica, é dicir, se o asasinato dun individuo non extermina á colectividade malia que este sexa o seu fin, entón, a responsabilidade do crime debe relacionarse cun ataque ó colectivo e non ó individuo, que foi o obxectivo da violencia da Guerra Civil.

Unha característica que se repite ó longo dos tres álbums mais dun xeito pasivo é o emprego da cor. Tódalas ilustracións foron debuxadas con tinta chinesa; isto determinará que tódalas ilustracións amosen un fondo escuro que realzará o dramatismo e o fatalismo da meirande parte de escenas a través dunha técnica impresionista. Asemade, este fatalismo pódese atopar presente nalgúns pasaxes do *Sempre en Galiza*, malia que non no *grosso* da obra. Aínda que a escolla de Castelao da cor se deba,

probablemente, a cuestións prácticas non se pode excluír a idea de que isto mediará na recepción da súa obra pictórica.

3. CONCLUSIÓNS

O tratamento que fará Castelao da morte chega a ser moito máis complexo nalgúns fragmentos do *Sempre en Galiza*, onde a morte aparece non como castigo senón como consecuencia da fame⁸ e da situación precaria na que vivían as persoas en tempo de guerra ou de posguerra. Tamén relacionará a morte con entidades non persoais, como é o caso da República⁹, a democracia¹⁰ ou documentos simbólicos como a Constitución¹¹. As referencias do autor ó asasinato e morte da República son copiosas ó longo da obra; esta identificación é metafórica por unha banda, facendo do goberno da República un ser vivo, mais tamén quere imprimir unha connotación de morte no sentido estrito da palabra, vinculada á morte na súa dimensión máis humana, xa que a caída do goberno levouse pola forza, a través da violencia e por conseguinte con multitude de mortes no seu plano máis real. Asemade, tamén se empregará a morte de xeito metafórico pra reflectir a desaparición da lingua galega¹² ou a propia cultura¹³. Este tratamento metafórico da morte resulta demasiado abstracto pra aparecer representado nas ilustracións; porén, tamén é interesante como Castelao empregará o concepto pra tratar de ilustrar, á vez de darlles forza, a certos acontecementos de importancia alén da morte física e humana.

Os parámetros cos que se elaborou o presente traballo deixan fóra tamén multitude de dimensións relacionadas coa morte, por non teren representación no *Sempre en Galiza*. O concepto do suicidio, ligado intimamente ó tema da morte, é abordado nas *Estampas da Guerra*. Malia que a palabra *suicidio* apareza no ensaio¹⁴ de Castelao, só o fará de xeito superficial sen dar pé a ningunha comparación coas ilustracións do mesmo autor. Temas moi interesantes como o devandito ou a violación, que tamén ten cabida nos álbums en máis dunha ocasión, non foron abordados neste

8. Véxanse as páxinas 16, 30, 98, 136 e 196 do *Sempre en Galiza*.

9. Véxanse as páxinas 60, 148, 164 ou 219.

10. Véxanse as páxinas 163 ou 214.

11. Véxase a páxina 70.

12. Véxanse as páxinas 104, 240, 245 ou 297.

13. Véxanse as páxinas 46, 292 e 296.

14. Véxanse as páxinas 34 ou 191.

traballo por mor dos seus parámetros; non obstante, sería material interesante pra analizar dende unha perspectiva non comparativa.

Pódese concluír que o nexos de unión máis evidente entre as dúas obras é o seu carácter contestatario, de denuncia, que trata de reivindicar os dereitos dos cidadáns asolagados polo golpe de estado de 1936. Paralelamente, a morte e a execución teñen un tratamento moito máis laxo e menos concreto no *Sempre en Galiza*. Deixando a un lado a diferenza cuantitativa, pódese dicir que se atopan paralelismos tanto na superficie das obras asemade que no trasfondo subxacente a estas, polo que a comparación non resulta forzada, malia que si rebuscada polo escaso tratamento da morte e da execución, como conceptos *per se*.

BIBLIOGRAFÍA

- ARENDRT, Hannah. *Sobre la violencia*. Trad. Santillana Ediciones Generales. Madrid: Alianza Editorial, 2006.
- DOMÍNGUEZ, César. «Literatura e Artes Plásticas». En CASAS, A. *Elementos de crítica literaria*. Vigo: Xerais, 2004, pp. 509-511.
- MÁIZ, Ramón. *Castelao, Sempre en Galiza, Edición Crítica*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia e Universidade de Santiago de Compostela, 2000.
- MONEGAL, Antonio. *Literatura y Pintura*. Madrid: Ibérica Grafic, 2000.
- RODRÍGUEZ CASTELAO, Alfonso Daniel. *Galicia Mártir/Atila en Galicia/Milicianos, estampas por Castelao*. Vigo: A nosa Terra, 1995.
- RODRÍGUEZ CASTELAO, Alfonso Daniel. *Sempre en Galiza*. Buenos Aires: As Burgas, 2000 (facsimile de 1961).

OBRAS CITADAS

- DE CASTRO, Rosalía. *Follas novas*. Vigo: Xerais, 2012.
- RODRÍGUEZ CASTELAO, Alfonso Daniel. *Álbum Nós*. Madrid: Editora Akal, 1975.